

Krótki informator o obozach zagłady (wybrane pojęcia)

W czasie II wojny światowej Niemcy utworzyli pięć obozów zagłady: dwa w Chełmnie i Auschwitz-Birkenau na polskich ziemiach wcielonych do Trzeciej Rzeszy (odpowiednio w Kraju Warty i Rejencji Katowickiej), trzy w Bełżcu, Sobiborze i w Treblince na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) w ramach tzw. Aktion Reinhardt. Eksterminacyjną rolę, obok innych funkcji, pełnił także KL Lublin, czyli obóz na Majdanku. Łącznie naziści zamordowali w nich dwa miliony sześćset tysięcy Żydów i dziesiątki tysięcy ludzi innych narodowości. Niniejszy informator ma przybliżyć podstawową wiedzę o tych obozach. Dla ukazania kontekstu ich funkcjonowania podajemy też na zakończenie wybrane dodatkowe pojęcia (okres gettoizacji w GG, podział obozów ze względu na ich funkcje, wyjaśnienie kryptonimu Aktion Reinhardt).

Obóz zagłady w Chełmnie (Kulmhof)

Pierwszy obóz zagłady zbudowany przez nazistów w celu natychmiastowego uśmiercania przetransportowanych tam ludzi. Inicjatorem jego założenia był gauleiter i namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser. Zatem w przeciwieństwie do innych obozów zagłady należących do SS obóz w Chełmnie nad Nerem podlegał władzy cywilnej i partyjnej. Jednak Greiser wykorzystał doświadczenie SS-manów zajmujących się wcześniej uśmiercaniem psychicznie chorych w ramach akcji eutanazji T4. Obozem „zarządzali” więc członkowie *Sonderkommando Lange*, czyli kilkunastu funkcjonariuszy Policji Bezpieczeństwa (Sipo) i ponad stu członków Policji Ochronnej (Schupo), podlegający Herbertowi Lange. Był on pierwszym komendantem tego obozu (do marca 1942 r., po nim, aż do końca funkcjonowania obozu funkcję tę pełnił Hans Bothmann). Do pracy w obozie sprowadzono też ośmiu więźniów polskich z Fortu VII w Poznaniu. Technika zabijania w obozie w Chełmnie była taka jaką Lange stosował wcześniej w „eutanazji” na terenie Kraju Warty. Ludzi zgromadzonych w pałacu jeszcze z okresu sprzed I wojny światowej duszono lotnymi substancjami toksycznymi w samochodach-komorach gazowych („Sonderwagen”). Ciała ofiar przewożono do mogił znajdujących się około 4 kilometrów od Chełmna w lesie rzuchowskim. Pierwszy transport Żydów z Koła w Kraju Warty dotarł do obozu w Chełmnie 7 grudnia 1941 r. - dzień później zgładzono tych ludzi - co oznaczało początek funkcjonowania tego obozu. Do 15 stycznia 1942 r. trafiały tam transporty z innych prowincjonalnych miejscowości Kraju Warty oraz około 4300 Romów z tzw. obozu cygańskiego w getcie łódzkim. 16 stycznia 1942 r. rozpoczęły się

transporty Żydów z getta w Łodzi. Najpierw byli to Żydzi polscy, od 4 maja 1942 r. akcja deportacyjna objęła także Żydów z Europy Zachodniej, głównie z Niemiec, Austrii, Czech i Luksemburga. Akcja w getcie łódzkim trwała do 12 września 1942 r. W jej wyniku w obozie w Chełmnie Niemcy zagazowali 72745 Żydów, w tym 10493 z Europy Zachodniej. Jednocześnie do końca września 1942 r. do obozu wciąż przychodziły transporty Żydów z innych miejsc Kraju Warty. Potem hitlerowcy rozpoczęli demontaż jego urządzeń i palenie zwłok. To w tym obozie specjalne *Sonderkommando 1005* Paula Blobela zdobywało doświadczenie w usuwaniu śladów zbrodni. Załoga powróciła do obozu w Chełmnie w czasie ostatecznej likwidacji getta w Łodzi, które od września 1942 r. funkcjonowało jako getto pracy („Arbeitsgetto”). Od 23 czerwca do 14 lipca 1944 r. 7196 mieszkańców tego getta trafiło do obozu w Chełmnie (większość jednak, czyli ponad 68 tys. do obozu Auschwitz). Ocenia się, że w obozie w Chełmnie zostało zabitych około 200 tys. Żydów. Prawdopodobnie też zamordowano tam dzieci czeskie i polskie, polskich wojskowych, duchownych chrześcijańskich i starców z domów opieki oraz jeńców radzieckich.

Obóz Auschwitz-Birkenau

Obóz koncentracyjny istniejący w latach 1940-1945 na przedmieściach Oświęcimia składający się z trzech głównych części: Auschwitz I, Auschwitz II-Birkenau, Auschwitz III-Monowitz oraz z blisko 50 podobozów. Komendantami KL Auschwitz byli Rudolf Höss (maj 1940 – listopad 1943), Arthur Liebehenschel (listopad 1943 – maj 1944) i Richard Baer (maj 1944 – styczeń 1945). Pierwszy transport polskich więźniów trafił do Auschwitz 14 czerwca 1940 r. Początkowo w obozie, oprócz Polaków byli więzieni i mordowani pojedynczy Żydzi i w dużej liczbie jeńcy sowieccy. To na tych ostatnich w sierpniu i wrześniu 1941 r. Niemcy przeprowadzili pierwsze „próby” gazowania w stałych komorach gazowych z użyciem cyklonu B. Od 1942 r. KL Auschwitz zaczął pełnić drugą funkcję – stał się ośrodkiem masowej zagłady europejskich Żydów. W tym celu zbudowano podobóz Birkenau. Pierwszy transport z 999 Żydówkami słowackimi przybył do obozu 26 marca 1942 r., a pierwszy transport z Żydami francuskimi 30 marca 1942 r. Po zakończeniu funkcjonowania obozów akcji „Reinhardt”, obóz Auschwitz-Birkenau stał się głównym miejscem mordowania kolejnych Żydów europejskich. W 1944 r. deportowano tu Żydów węgierskich. Jednocześnie do Auschwitz I Niemcy wciąż wywozili więźniów różnych narodowości, np. w od grudnia 1942 r. Polaków z Zamojszczyzny. Jeśli chodzi o Żydów to 70-80% każdego transportu kierowano bezpośrednio do komory gazowej, nie wprowadzano ich w ewidencję obozową – czyli nie oznaczano numerami i nie

rejestrowano. Ciała palono w piecach krematoryjnych, a nawet na otwartych ogniskach. W obozie istniała konspiracja więźniów, głównie w Auschwitz I. Jednakże do otwartego zrywu doszło w obozie Birkenau – 7 października 1944 r. bunt wznieśli żydowscy więźniowie z Sonderkommando obsługujący komory gazowe. Od października 1944 r. Niemcy przystąpili do likwidacji urządzeń służących do eksterminacji. 18 stycznia 1945 r. załoga opuściła obóz; wtedy też nastąpił „marsz śmierci” więźniów do innych obozów. 27 stycznia 1945 r. Armia Czerwona wyzwoliła obóz Auschwitz-Birkenau. Do obozu Auschwitz Niemcy wywieźli co najmniej 1,3 mln ludzi. Z tej liczby Żydzi stanowili 1,1 mln osób: 440 tys. z Węgier, 300 tys. z ziem polskich (m.in. z Zagłębia Śląsko-Dąbrowskiego, Rejencji Ciechanów, Grodna, Białegostoku, Krakowa, Drohobycza i Borysławia), 69 tys. z Francji, 60 tys. z Holandii, 55 tys. z Grecji, 46 tys. z Czech i Moraw, 23 tys. z Niemiec i Austrii, 27 tys. ze Słowacji, 25 tys. z Belgii, 10 tys. z Jugosławii, 7,5 tys. z Włoch, 690 z Norwegii i 34 tys. z obozów koncentracyjnych i innych nieustalonych miejsc. Trafiło tutaj także 140-150 tys. Polaków, około 23 tys. Romów z kilku krajów europejskich, około 15 tys. sowieckich jeńców wojennych oraz około 25 tys. więźniów innych narodowości. W sumie obóz pochłonął przynajmniej 1,1 mln istnień ludzkich: około 960 tys. Żydów, 70-75 tys. Polaków, 21 tys. Romów, 15 tys. jeńców sowieckich i 10-15 tys. więźniów innych narodowości.

Obóz zagłady w Bełżcu

Pierwszy obóz śmierci na terenie Generalnego Gubernatorstwa działający w ramach akcji „Reinhardt”, czyli eksterminacji Żydów z tego obszaru, będący pierwowzorem dla dwóch pozostałych obozów w ramach tej operacji w Sobiborze i Treblince. Decyzja o utworzeniu obozu zagłady w Bełżcu była splotem oddolnej inicjatywy szefa SS i Policji w dystrykcie lubelskim Odilo Globocnika wymordowania „niepracujących” Żydów z tego dystryktu i procesu decyzyjnego władz niemieckich w Berlinie w sprawie eksterminacji całej ludności żydowskiej na podległych jej terenach. Do jego budowy Niemcy przystąpili 1 listopada 1941 r. Pierwszym jego komendantem został Christian Wirth, wywodzący się programu T4, czyli mordu niepełnosprawnych i psychicznie chorych. Załoga liczyła maksymalnie 37 SS-manów i około 100 tzw. Trawniki-Männer, czyli byłych sowieckich jeńców różnej narodowości z niemieckich obozów jenieckich, którzy z różnych powodów zgodzili się służyć władzy niemieckiej i przeszli szkolenia w obozie w Trawnikach. Po okresie prób Wirth wybrał metodę uśmiercania za pomocą spalin z silnika w stałych komorach gazowych. W początkowym okresie funkcjonowania obóz był bardzo prymitywny, budynek z trzema komorami gazowymi był drewniany, nie było specjalnych pomieszczeń do składowania mienia ofiar. Cały obóz

liczący 7,3 hektara składał się z dwóch części: Obozu I zwanego Dolnym i Obozu II zwanego Górnym. W Obozie I następowało przyjmowanie deportowanych, a w Obozie II następował mord ofiar – zatem obóz Górny był właściwym obozem eksterminacyjnym. Oba miały osobne ogrodzenia z drutu kolczastego, w które dla maskowania wplatanego gałęzie sosnowe. Obóz I z Obozem II łączyła ścieżka, także ogrodzona i zamaskowana zwana „Schlauchem”, jej wylot był wprost do drzwi budynku z komorami gazowymi. W Obozie II znajdowały się także masowe groby. Pierwsze transporty Żydów z Lublina i Lwowa przybyły 17 marca 1942 r., co oznaczało początek akcji „Reinhardt”. Potem nastąpiły deportacje z gett prowincjonalnych dystryktu lubelskiego. Od czerwca 1942 r. do obozu zagłady w Bełżcu zaczęły napływać transporty z dystryktu krakowskiego. Do połowy czerwca wymordowano w nim około 85 tysięcy ofiar. W połowie czerwca obóz został zamknięty, co związane było z przebudową obozu, głównie budową pomieszczeń do przejmowania mienia oraz postawieniem nowego betonowego budynku z większą ilością komór gazowych. Miało to służyć intensyfikacji procesu zabijania ludności żydowskiej w tym obozie i związane było z niemieckimi planami wymordowania większości Żydów z GG do końca 1942 r. Faktycznie w sierpniu i wrześniu 1942 r. Niemcy wymordowali w obozie w Bełżcu około 215 tysięcy ludzi. W sierpniu 1942 r. Christian Wirth stał się inspektorem nadzoru wszystkich obozów zagłady w ramach „Aktion Reinhardt”, a jego zastępcą na stanowisku komendanta obozu w Bełżcu został Gottlieb Hering. Ostatni transport z Żydami dotarł do obozu zagłady w Bełżcu 11 grudnia 1942 r. Potem zaczęła się likwidacja obozu. Najpierw wydobyto ciała z mogił i spalano je na otwartych rusztach. Następnie rozebrano budynki. W czerwcu 1943 r. ostatni więźniowie obozu zostali wysłani do obozu zagłady w Sobiborze, gdzie zostali zabici. W obozie zagłady w Bełżcu Niemcy wymordowali około 450 tysięcy Żydów.

Obóz zagłady w Sobiborze

Drugi chronologicznie po obozie zagłady w Bełżcu ośrodek natychmiastowej śmierci działający w ramach akcji „Reinhardt”, czyli zagłady Żydów z Generalnego Gubernatorstwa (GG). Pełnił rolę obozu „pomocniczego” dla obozu w Bełżcu (w przypadkach gdy ten nie „nadążałby” w mordowaniu ludzi) i był na nim wzorowany. W porównaniu do Bełżca i trzeciego obozu w ramach tej operacji Treblinka II, obóz w Sobiborze charakteryzował się sporym odsetkiem żydowskich ofiar z innych krajów europejskich. Obóz zaczął działać na przełomie kwietnia i maja 1942 r. Pierwszym komendantem do sierpnia 1942 r. był SS-Obersturmführer Franz Stangl, potem do końca funkcjonowania obozu SS-Hauptsturmführer

Franz Reichleitner. W obozie było 25-30 SS-manów i około 120 tzw. Trawniki-Männer. Obóz składał się z kilku części, w tym osobno ogrodzonego obozu III, czyli faktycznego miejsca eksterminacji z komorami gazowymi. W maju i czerwcu 1942 r. Niemcy wysyłali do obozu w Sobiborze transporty z ludnością żydowską z dystryktu lubelskiego GG oraz Niemiec, Protektoratu Czech i Moraw, Austrii i Słowacji. Od lipca do października 1942 r. transporty nie przychodziły, co związane było z remontem trasy kolejowej Chełm-Włodawa. W samym obozie zbudowano kolejne komory gazowe. W tym okresie kierowano tam jedynie grupy Żydów pędzonych pieszo lub furmankami z okolicznych miejscowości i obozów pracy. Jednocześnie na okres lipiec – wrzesień przypadała największa fala deportacji Żydów w GG do obozów zagłady w Bełżcu i Treblince. Transporty kolejowe zaczęły ponownie przybywać do obozu w Sobiborze w październiku 1942 r. Byli w nich przywożeni Żydzi z dystryktu lubelskiego. Do końca 1942 r. Niemcy zabili w obozie 101-109 tysięcy ludzi. W 1943 r. zaczęto kierować tam transporty z dystryktu „Galicja” (od 5 stycznia), kolejne z dystryktu lubelskiego oraz z Żydami spoza Polski: od 2 marca do 20 lipca z Holandii, 4 – 25 marca z Francji, w sierpniu i wrześniu ze wschodu (Białystok, Wilno, Lida, Mińsk). Do obozu w Sobiborze wysłano także ostatnich więźniów z obozu w Bełżcu (w czerwcu 1943 r.) oraz z Treblinki II (w listopadzie 1943 r., już po powstaniu w obozie w Sobiborze). Los więźniów z obozu w Bełżcu przyspieszył organizację buntu w obozie w Sobiborze. Na czele konspiracji Żydów polskich stał Lejba (Leon) Felhendler, przewodniczący Judenratu w Żółkiewce (holenderscy Żydzi mieli własną organizację konspiracyjną dowodzoną przez nieznanego z nazwiska kapitana holenderskiej marynarki). Po przybyciu transportu Żydów – jeńców sowieckich z Mińska, na czele konspiracji stanął wojskowy Aleksander Peczerski. 14 października 1943 r. doszło do buntu. Powstańcy zabili dziewięciu członków załogi obozu oraz dwóch tzw. Trawniki-Männer. Uciekło około 300 więźniów. Wojnę przeżyło 61 więźniów, w tym 57 uczestników październikowego buntu oraz czterech uciekinierów komanda leśnego z lipca 1943 r. Po powstaniu Niemcy zlikwidowali obóz. W obozie zagłady w Sobiborze Niemcy zamordowali 170-180 tysięcy Żydów, w tym z GG 85-98 tys., z terenu Rzeszy 7,5 tys., ze Słowacji 24 tys., z Protektoratu Czech i Moraw 6,6 tys., Holandii 34 tys., Francji 4 tys., Ostlandu 8-9 tys. i Okręgu Białystok 1000.

Obóz zagłady w Treblince (Treblinka II)

Jeden z trzech obozów zagłady w ramach akcji „Reinhardt”, czyli eksterminacji ludności żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie. Decyzja o jego budowie zapadła podczas wizyty Heinricha Himmlera, Reichführera SS w getcie warszawskim 17 kwietnia 1942 r. Obóz

zagłady powstał dwa kilometry od istniejącego już od 1940 r. obozu karnego i pracy dla Polaków i Żydów w Treblince I. Pierwszym komendantem Treblinki II był doktor medycyny SS-Obersturmführer Irmfried Eberl. Załoga liczyła około 30 SS-manów i około 120 tzw. Trawniki-Männer. Obóz podzielony był na trzy części: administracyjno-gospodarczą (Wohnlager), część, w której odbywało się przyjmowanie ofiar (Auffanglager) oraz właściwy obóz eksterminacyjny (Totenlager). Części administracyjno-gospodarcza i „recepcyjna” stanowiły obóz dolny, zwany też obozem I. Totenlager był obozem górnym nazywanym też obozem II. Obóz I połączony był z obozem II ścieżką o szerokości około 5 metrów i długości około 100 metrów. Prowadziła ona bezpośrednio do znajdujących się tam komór gazowych. Wzdłuż jej brzegów ciągnęły się ogrodzenia z drutu kolczastego. Nazywana była szlauchem lub „Himmelstrasse” (niebiańską aleją). Pierwszy transport Żydów z getta warszawskiego dotarł do obozu zagłady w Treblince 23 lipca 1942 r. Był to początek funkcjonowania obozu oraz eksterminacji ludności żydowskiej z dystryktu warszawskiego. Od 6 sierpnia 1942 r. do Treblinki II przebywały także transporty z dystryktu radomskiego. Do tego obozu kierowano też Żydów z północnej części dystryktu lubelskiego. Do 28 sierpnia 1942 roku w Treblince II zamordowano w sumie ponad 312 tys. Żydów. Transportów było tak dużo, że w obozie nastąpił chaos. 28 sierpnia Eberl został zdymisjonowany, a jego miejsce zajął SS-Obersturmführer Franz Stangl, do tej pory komendant obozu zagłady w Sobiborze. Na rozkaz Stangla zbudowano nowe większe komory gazowe oraz atrapę dworca kolejowego. Od 3 września do połowy listopada 1942 r. zamordowano w obozie 438600 Żydów. Od stycznia 1943 r. do Treblinki II zaczęły przychodzić transporty z ludnością żydowską z Okręgu Białystok. Do obozu kierowano też Żydów czeskich, niemieckich, austriackich, greckich i macedońskich. Łącznie prawie 30 tysięcy osób. Latem 1942 i wiosną 1943 r. w obozie zagłady w Treblince sprawcy zagazowali również około 2 tys. Sinti i Romów. Kolejnym zadaniem obozów zagłady, w tym oczywiście także i Treblinki II była grabież mienia ofiar. Od lutego do marca 1943 r. w obozie zaczęto też likwidować ślady zbrodni, czyli palić chowane wcześniej w dołach ciała ofiar. W tym samym czasie w obozie zawiązała się konspiracja więźniów ze stałych komend tzw. Komitet Organizacyjny. Do powstania doszło 2 sierpnia 1943 r. Z sukcesem udało się uciec 150-200 więźniom. Wojnę przeżyło nie więcej niż 70 więźniów Treblinki II. W okresie od 23 lipca 1942 r. do sierpnia 1943 r. w obozie zagłady w Treblince zabito około 800 tysięcy Żydów.

Obóz na Majdanku

Obóz na przedmieściach Lublina, obok Majdanu Tatarskiego, pełniący podczas II wojny światowej wiele funkcji: niemieckiego obozu dla jeńców wojennych, obozu koncentracyjnego, obozu pracy i rezerwuaru siły roboczej, Zagłady, karno-przejściowego, miejsca rozstrzeliwań osób spoza obozu. Rozkaz o jego powstaniu wydał Reichsführer SS Heinrich Himmler 21 lipca 1941 r. 25-50 tysięcy więźniów miało pełnić rolę rezerwuaru siły roboczej dla planowanych osiedli mieszkaniowych i zakładów produkcyjnych SS. Plany z marca 1942 r. przewidywały nawet obóz dla 150 tysięcy osób – nigdy tego nie osiągnięto. Najpierw obóz nosił nazwę obozu dla jeńców wojennych – Kriegsgefangenlager der Waffen SS Lublin – dopiero w lutym 1943 r. Niemcy przemianowali go na obóz koncentracyjny – Konzentrationslager Lublin. Na czele załogi obozu liczącej do 1200 osób stał komendant. Obóz podlegał jednocześnie Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych (potem Głównemu Urzędowi Gospodarczo-Administracyjnemu SS) oraz dowódcy SS i policji dystryktu lubelskiego. Pierwszymi jego więźniami zajmującymi się budową obozu – od października 1941 r. – byli sowieccy jeńcy w liczbie 1500-2000 osób oraz niewielkie grupy Żydów. Wraz z uruchomieniem akcji „Reinhardt” w 1942 r. do obozu zaczęły przychodzić masowe transporty z ludnością żydowską z dystryktu lubelskiego oraz ze Słowacji, Czech i Niemiec, a w drugiej połowie roku także z Warszawy. Od początku 1942 r. więziono tutaj także chłopów z Lubelszczyzny niewywiązujących się z obciążeń kontyngentowych. Niemal od początku na Majdanku osadzano więźniów politycznych, jednak na szeroką skalę miało to miejsce dopiero od stycznia do grudnia 1943 r. – ogółem więziono tutaj 6000 takich osób. W lipcu-sierpniu 1943 roku Niemcy wysłali na Majdanek – jako do obozu przejściowego – około 8000 wysiedleńców z pacyfikowanej Zamojszczyzny. Większość z nich przetransportowano na roboty do Trzeciej Rzeszy, a 2000 osób zwolniono. Rok 1943 to także okres masowych wywozek do obozu Żydów z gett warszawskiego i białostockiego oraz z dystryktu lubelskiego. Ogółem skierowano tutaj 74 tysiące Żydów, z czego 56,5 tysięcy z okupowanej Polski, a 17,5 tysiąca z zagranicy. Od marca 1943 do kwietnia 1944 r. naziści osadzili na Majdanku około 5000 ludności wiejskiej z Białorusi (rejon Witebszczyzny) w odwecie za aktywność partyzantki. W 1944 r. na terenie obozu rozstrzeliwano więźniów z Zamku w Lublinie. Od października 1942 r. na Majdanku istniał także obóz dla kobiet. W tym podobozie przebywały również dzieci: polskie, żydowskie i białoruskie. Najgorszy los spotkał dzieci żydowskie – zostały one w trzech akcjach w 1943 r. zamordowane w komorach gazowych. Od maja 1943 r. na terenie obozu na Majdanku znajdował się też lazaret dla sowieckich inwalidów wojennych – nie podlegał on jednak władzom obozu. 3 listopada 1943 r. na terenie obozu Niemcy przeprowadzili operację „Erntefest” („Dożynki”) i rozstrzelali 18 tys. Żydów z Majdanka i

różnych obozów w Lublinie. Ogółem przez obóz funkcjonujący od października 1941 do lipca 1944 r. przeszło 130 tysięcy osób z całej Europy, z czego prawie 80 tysięcy poniosło śmierć w wyniku prymitywnych warunków bytowych, katorżniczej pracy, w rozstrzelaniach i mordach w komorach gazowych (wynikiem eksterminacji bezpośredniej była ponad połowa zgonów). Z 80 tysięcy ofiar około 60 tysięcy to byli Żydzi, a reszta to głównie Polacy, Białorusini, Ukraińcy i Rosjanie.

Gettoizacja w Generalnym Gubernatorstwie (GG)

Proces stopniowego wykluczania Żydów ze społeczności GG, pozbawienia ich praw oraz podstaw ekonomicznego i bytowego funkcjonowania. Podstawowym jego elementem były getta. Jest on nazywany także okresem eksterminacji pośredniej. O gettach i ustanowieniu rad żydowskich (Judenratów) wspominał już telefonogram Reinhardta Heydricha, późniejszego szefa Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) z 21 września 1939 r. Jednak podstawą stał się dekret Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 28 listopada 1939 r. o ustanowieniu Rad Żydowskich w GG. Do przełomu 1940/1941 r. getta powstawały głównie z inicjatywy lokalnych funkcjonariuszy niemieckich. Pierwsze getto zostało utworzone w październiku 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Getto miało charakter otwarty: nie-Żydzi mogli swobodnie wchodzić i wychodzić z niego, a Żydzi w określonych godzinach lub na podstawie przepustek. Z reguły jednak pierwszym etapem było wytyczanie przez okupanta dzielnic żydowskich. Od 1939 do początku 1941 r. Niemcy wprowadzili szereg innych ograniczeń i zakazów dla Żydów: przemieszczania się, korzystania z wybranych ulic, wstępu do niektórych gmachów użyteczności publicznej, kawiarni, hoteli i parków, prowadzenia handlu ulicznego, korzystania z kolei, jeżdżenia bez zezwolenia tramwajami, taksówkami i dorożkami. Naziści nakazali oznakowanie przedsiębiorstw żydowskich, zablokowali konta żydowskie, ograniczyli ilość gotówki, jaką mogli Żydzi rozporządzać, zaprzestali wypłacać Żydom renty i emerytury. Własność żydowska została objęta zarządem powierniczym. Żydzi powyżej 10 roku życia musieli nosić białe opaski z niebieską gwiazdą Dawida. Po rozporządzeniu Franka o ograniczeniach pobytu ludności żydowskiej z 13 września 1940 r. nastąpił proces przekształcania gett otwartych i dzielnic żydowskich w getta zamknięte. Proces zamykania gett „zwieńczyło” tzw. trzecie rozporządzenie Franka z 15 października 1941 r. wprowadzające karę śmierci dla Żydów za opuszczenie getta bez upoważnienia. Na terenie GG powstało kilkaset gett; największe w Warszawie (do 450 tysięcy mieszkańców), Radomiu (32 tys.), Kielcach (27 tys.), Częstochowie (48 tys.), Tarnowie (40 tys.), Lublinie (34 tys.). Część gett była ogrodzona murem, płotem z drutu kolczastego, drewnianymi parkanami. Niektóre getta

miały charakter złożony, czyli składały się z kilku oddzielnych dzielnic. Małe miejscowości często całe stawały się obszarem getta. Jednak w wielu miejscowościach aż do akcji „Reinhardt”, czyli wymordowania Żydów z GG, nie było gett. Powstały tam dopiero w trakcie operacji, co związane było już z jej logistyką. Na terenie gett funkcjonowały także Żydowska Samopomoc Społeczna oraz tzw. policja żydowska. Na przełomie 1942/1943 r. naziści utworzyli tzw. getta wtórne, których zadaniem było „zwabienie” ukrywających się Żydów. Poza tym niemal w każdej miejscowości powstały getta szczątkowe. Na początku 1943 r. getta wtórne zostały zlikwidowane a ich mieszkańcy wymordowani.

Obozy pracy, obozy koncentracyjne, obozy zagłady

Obozy nazistowskie stworzone w różnych celach: zmuszania osób do wykonywania niewolniczej pracy na rzecz gospodarki niemieckiej (obozы pracy); odosobnienia, pracy niewolniczej i masowego wyniszczania osób uznanych za wrogię, niepożądane lub zbędne dla III Rzeszy (obozы koncentracyjne); natychmiastowego uśmiercania przetransportowanych do nich ludzi (obozы zagłady). Niekiedy obozy pełniły połączone funkcje: np. pracy i izolacji „elementów wrogich” czy izolacji i eksterminacji. Obozy pracy powstawały już w latach 1939-1941. Jeśli chodzi o ludność żydowską, to ich geneza związana była z wprowadzonym w październiku 1939 r. przymusem pracy. Brak opłacalności dowożenia Żydów do miejsc pracy spowodował, że „pracodawcy” zaczęli tworzyć prowizoryczne obozy z prymitywnymi barakami i otoczone strażą. Żydzi przeważnie pracowali przy budowie i remontach dróg, wykonywali prace melioracyjne itp. Panujące katorżnicze warunki, bezwzględny sposób traktowania przez strażników powodowały, że stały się one miejscami „wyniszczania przez pracę”. Jednocześnie od razu zaczęły powstawać obozy pracy przy zakładach czy kompleksach przemysłowych np. „Hasag” w dystrykcie radomskim, „Ostindustrie” na Lubelszczyźnie, „Organizacja Szmelt” na Śląsku. Sieci obozów pracy funkcjonowały także przy obozach koncentracyjnych (np. Auschwitz, Majdanek) oraz zagłady (np. Sobibór). Po akcji „Reinhardt” (czyli eksterminacji Żydów w GG) obozy pracy przy wielu zakładach czy nawet zwykłych punktach rzemieślniczych były jednymi z niewielu miejsc, gdzie Żydzi mogli „legalnie” przebywać. Obozy koncentracyjne powstały w Trzeciej Rzeszy tuż po dojściu nazistów do władzy. Potem były tworzone w państwach okupowanych. Do największych należały: Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Dora-Mittelbau, Flossenbürg, Gross-Rosen, Majdanek (KL Lublin), Mauthausen-Gusen, Natzweiler-Struthof, Neuengamme, Niederhagen, Ravensbrück, Ryga-Kaiserwald, Sachsenhausen, Stutthof, Vaivara. Niemcy izolowali w nich m.in. członków innych partii politycznych, wszystkie osoby uznane za wrogię, obywateli

podbitych państw, członków konspiracji, potem jeńców sowieckich, chłopów niedostarczających kontyngentów, mieszkańców z wysiedlanych terenów, eksterminowanych Żydów. Więźniowie byli wykorzystywani w pracy niewolniczej, zabijani z byle jakiego powodu, wykorzystywani w eksperymentach medycznych, zagładzani na śmierć. Z biegiem czasu niektóre obozy koncentracyjne zaczęły także pełnić rolę obozów zagłady (np. KL Lublin czy Auschwitz-Birkenau). „Klasyczne” obozy zagłady (inna nazwa obozy śmierci, obozy eksterminacyjne) powstały na terenie Kraju Warty: obóz w Chełmnie i w ramach akcji „Reinhardt” na terenie Generalnego Gubernatorstwa: w Bełżcu, Sobiborze i w Treblince. Obozy w Chełmnie i w ramach akcji „Reinhardt” służyły wyłącznie do uśmiercania ludności żydowskiej. Stałe komanda więźniów były niewielkie, stąd szanse przeżycia były znikome.

Aktion Reinhardt (Einsatz Reinhart)

Kryptonim operacji mordu blisko 2 milionów Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) prowadzonej od 16 – 17 marca 1942 do 4 listopada 1943 roku. 20 stycznia 1942 r. podczas konferencji w Wannsee na przedmieściach Berlina dotyczącej decyzji wykonawczych w sprawie „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, przedstawiciel Generalnego Gubernatora zasugerował rozpoczęcie „rozwiązywania tego problemu” od GG, gdzie problem transportu „nie jest skomplikowany”, „Żyd stanowi duże niebezpieczeństwo jako nosiciel epidemii”, a „wśród około 2,5 miliona Żydów wchodzących w rachubę, większość jest niezdolna do pracy”. Akcją „Reinhardt” kierował szef SS i policji dystryktu lubelskiego Odilo Globocnik. Kryptonim został nadany „na cześć” zmarłego w wyniku zamachu szefa RSHA (Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy) Reinhardta Heydricha. Oprócz lubelskiego sztabu, którym kierował Herman Höfle, w akcji brali udział policjanci i SS-mani z poszczególnych dystryktów oraz pomocnicy tzw. Trawniki-Männer. W poszczególnych dystryktach Generalnego Gubernatorstwa akcje zaczynały się w różnych okresach. Było to spowodowane logistyką operacji. 16 – 17 marca 1942 r. akcja zaczęła się w dystrykcie lubelskim, dzień później w dystrykcie „Galicja”, 1 czerwca w krakowskim, 22 lipca w warszawskim, a 5 sierpnia 1942 r. w radomskim. W samych dystryktach operacja była przeprowadzana powiatami. Akcje deportacyjne w zależności od wielkości danej miejscowości trwały od jednego dnia do dwóch-trzech miesięcy. Były one niesamowicie brutalne. Sprawcy mordowali na miejscu starców, chorych, dzieci, kobiety w ciąży i wszystkich ociągających się. Żydzi w pociągach towarowych, w których wpychano po około 150 osób do wagonu używając do tego batów, pałek i kolb karabinowych, byli deportowani na śmierć do trzech obozów zagłady, od 17 marca 1942 r. w Bełżcu, od przełomu kwietnia i maja 1942 r. w Sobiborze oraz

od 22 lipca tego roku w Treblince. Po akcjach przez kilka dni Niemcy i ich pomocnicy wyłapywali i zabijali ukrywających się Żydów i uciekinierów z gett, często na oczach przygodnych świadków. W sytuacjach, gdy transport był niemożliwy formacje policyjne i pomocnicze dokonywały masowych rozstrzeliwań. Największe nasilenie zbrodni miało miejsce w lecie i na jesień 1942 r. W ramach „Aktion Reinhardt” naziści przeprowadzali również grabież mienia ofiar oraz wykorzystywali żydowską siłę roboczą w licznych obozach pracy. Akcja została zakończona 3 i 4 listopada 1943 r. operacją „Erntefest” („Dożynki”) wymordowania 42 tys. Żydów z obozów pracy na Lubelszczyźnie. W „Aktion Reinhardt” sprawcy zamordowali przede wszystkim Żydów polskich, ale także deportowanych na teren GG Żydów niemieckich, austriackich, czeskich, słowackich, holenderskich, greckich i francuskich.

[Publikacja – 16 stycznia 2024 roku]